

Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ*

ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ ОДНОСИ (1953-1955) У СВЈЕТЛУ НОВИХ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА

(Поводом књиге Радоице Лубурића, *Помирење Југославије и СССР-а 1953-1955*. Тематска збирка докумената, Подгорица 1999.)

Књига Радоице Лубурића враћа нас на нов, слободнији начин једној старој и деликатној теми, догађајима који су уздрмали свијет, у којима се једна мала земља, тек изашла из рата, нашла у центру пажње свјетске јавности, политике, дипломатије, послеријатног свјетског поретка.

Сукоб КПЈ и Информбироа, заправо напад Стаљина на Тита и његове најближе сараднике, једно је од кључних питања савремене историје Југославије. Питање које није историографски довољно истражено, иако нас од тих догађаја дијели више од половине столећа. Позната су официјелна тумачења и основна документација, али нијесу друге многобројне манифестације овог ријетко сложеног и дуготрајног процеса, који увелико прелази границе Југославије, залазећи у сферу историје међународног комунистичког покрета и међудржавних односа послеријатног свијета. Догађај је врло сложен, слојевит, разноврстан, набијен драматиком и посљедицама које су се задуго осјећале. Он се јавио под видом идеолошког сукоба, али се показало да и те како задире у међудржавне односе, самосталност Југославије, независност земље, слободу избора револуционарног пута. Југословенски примјер је афирмисао неприхватање хегемонизма под видом виших интереса пролетаријата, пролетерског интернационализма, опирао се потцјењивању националног суверенитета и једнакости комунистичких субјеката у међународном радничком и комунистичком покрету.

Истраживања су ометали не само ова спољна идеолошка облана већ и свјетске размјере сукоба, дуготрајне посљедице, мијешање међупартијског и међудржавног сукоба, раскол у Партији, примјена репресивних мјера, путеви и ограниченост еманципованог процеса развоја КПЈ, која у периоду 1949-1953. мијења генералну линију схватања и пу-

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

тева социјалистичке изградње. Није у питању билатерални већ мултилатерални сукоб, који су Совјети интернационализовали. Исто тако, није то сукоб који је остао само у свијету социјализма, јер су и супарничке силе Запада налазиле у њему интерес у смислу његовог продубљавања и дезинтеграције Источног блока. Јер, радило се о првом отпору на нивоу државе после 1945. године у земљама система тзв. народних демократија. Поред глобалности и слојевитости, ова материја се тешко подавала историји и због идеолошко-политичке климе у току сукоба и дуго после њега, јер владајуће снаге у Југославији нијесу биле заинтересоване да се о овој теми или, боље, великом тематском блоку, отворе истраживања. Познавање ове материје задуго је било дозирано званичним материјалима (стенографским биљешкама, резолуцијама, одлукама, кореспонденцијом, говорима и иступањима, јубиларним освртима, објављивањем "бијелих књига", итд.). Изостала су она права, релевантна документа, као што су записници са састанака партијских руководстава, записници са сједница тијела на којима се разговарало о иностранним партнерима и др. Доскоро је недостајала совјетска документација, документација наших сусједа, записници са сједница Информбироа и документа западноевропских комунистичких партија.

О сукобу се на Западу писало атрактивно, публицистички. На Истоку се током сукоба није писало. Све се сводило на пар констатација у смислу: десио се сукоб који је превазиђен.

Послије великог планетарног лома 1989. године, урушавања Совјетског Савеза и тзв. реалсоцијализма, знатно је порасло интересовање руских историчара за сукоб; на свјетло дана су изашла нова документа, а њихова интерпретација је добрим дијелом ослобођена идеолошких и политичких наплава. И на Западу је знатно порасло интересовање. На сукоб се све више гледало као на велику свјетску тему, први велики раскол у комунистичком поретку.

Са појавом нових докумената обнавља се научно интересовање које прати објављивање извора. То је на прави начин уочио Радоица Лубурић, афирмисани истраживач и један од бољих познавалаца ове теме у Југославији. Из обиља грађе извршио је избор и по савременим узансама одабрао 392 документа, припремио, и сложио у књигу - збирку докумената која има изузетан значај за упознавање овог дијела совјетско-југословенских односа, које је Лубурић, с разлогом, назвао *Помирење*. Документа су углавном југословенског и совјетско-руског поријекла, а има знатан број и докумената из осталих земаља (њих 42) у којима је ондашња Југославија имала своја дипломатска представништва, тако да је слика стања и реговања у свијету значајно употпуњена.

Тематски оквир ове збирке докумената обухвата период од Стаљинове смрти (5. марта 1953) до доласка совјетске делегације у Београд и потписивања Београдске декларације крајем маја, односно почетком јуна 1955. Приређивач ове збирке докумената определијелио се за овакав оквир зато што је смрт Јосифа Висарионовича Стаљина имала свјетско-историјски значај, а посебно за стање и односе у Совјетском Савезу, међу његовим присталицама и противницима.

Истина, промјене у совјетској политици према Југославији могу се пратити од краја 1951. године. Оне проистичу не само из промјене у односима снага него и из објективних политичких, војних, идеолошких, економских и стратегијских интереса и потреба унутрашњег развоја Совјетског Савеза и Информбироа. Велика трка у наоружању и енормни издаци за народну одбрану, ниска продуктивност, заостајање пољопривреде, стагнација индустрије потрошних добара, неразвијена трговина са Западом, низак животни стандард становништва - представљали су велики терет за СССР. Политика изолације имала је за посљедицу значајно заостајање у односу на Запад.

Практични потез политике "*нормализације*" манифестовао се у промјени понашања чланова совјетске делегације према југословенској делегацији на сједници Дунавске комисије у децембру 1951. Процес је настављен постепеним смањењем броја антијугословенских написа у штампи чланица Информбироа. И број граничних инцидената је смањен. Већ почетком 1952. године оштрине су побољшани услови рада југословенских дипломатских представника у источноевропским земљама.

Југословенско руководство је с великом опрезношћу пратило и анализирано совјетске наговјештаје нормализације односа, водећи рачуна о унутрашњим приликама и спољнополитичким односима. Југословенској страни је, и поред велике помоћи Запада, одговарало пуштање у односима са Совјетским Савезом, јер је ситуација на њеним границама била неизвјесна и опасна, постојао је страх од агресије, а припрема одбране је до крајњих граница исцрпла војну и економску снагу земље. Уза све ово, једнострана сарадња са Западом оптерећивала је југословенске комунисте. Западни савезници су инсистирали да се инвестира у економски профитабилне послове, а не у војностратешке, социјалне и пропагандне циљеве; да се изврши реструктурирање привреде од тешке и војне на лаку индустрију; тражили су преоријентацију на извозни и тржишни модел, производњу потрошних добара и хране; очекивали су уравнотежење платног биланса, напуштање колективизације и принудног откупа, смањење увоза и др. У ствари, владе САД и Велике Британије захтијевале су од Југославије да се обавезно консултује приликом сваког будућег задуживања и начина реализације кредита. Тиме је отворан пут за постепено интегрисање у западно тржиште.

Југословенско државно и партијско руководство је реално процјењивало међународну политичку ситуацију и посебно америчко-совјетске односе, градећи на њиховом ривалству сопствену позицију и остварујући корист. Запад је помагао Југославију како би сузбио доминацију Совјетског Савеза у источној Европи. Истовремено, Југославија је требало да послужи као брана продору "црвене опасности" на Запад. Због тога су постојање и напредак Југославије требало да буду потврда неуспјеха совјетских империјалних тежњи. Југославија је била интересантна и за једну и за другу страну због геостратешког положаја и војне снаге. Да би сачувала своју независну позицију, Југославија је тражила рјешење у сарадњи са балканским државама - Грчком и Турском. Постајући чланицом Балканског савеза, Југославија се посредно укључила у

западни одбрамбени систем. Њу је притискао и проблем Трста, који је директно задирао у сферу одбрамбене моћи Запада.

Послије Стаљинове смрти (5. марта 1953) совјетско руководство је припремало земље "народне демократије" на процес нормализације односа с Југославијом. Током љета 1953. економски контакти су све чешћи и конкретнији, а слиједе их и политички. Постављено је питање размјене амбасадора. Постигнут је договор о укидању ограничења на кретање дипломатског особља и у СССР-у и у Југославији.

Борба за власт међу совјетским руководиоцима кулминирала је у љето 1953. године. На Пленуму ЦК КПСС, у јулу исте године, ликвидан је Берија, а ривалство претендента на преузимање власти се наставило између Никите Хрушчова, Гоергија Маљенкова и групе око Молотова. На Пленуму је било ријечи и о југословенско-совјетском конфлику, при чему су доминирале оцјене да је руководство Комунистичке партије Југославије идеолошки застранило и да се није радило о сукобу између држава. Берија је оптужен због наводног "шуровања" са Титом и Ранковићем и залагања за успостављање пријатељских односа са Београдом. Југославија је третирана и даље као "буржоаска држава", у чему је најдосљеднији био Молотов.

Борба за власт у Совјетском Савезу завршена је у корист Хрушчова, који је предложио Президијуму ЦК КПСС сређивање односа са Југославијом. Одлука Президијума од 31. маја 1954. о потреби промјене политичког курса према Југославији била је усаглашена са комунистичким партијама земаља "народне демократије", признајући да се у Југославији изграђује социјализам. Овоме се противио Молотов, због чега је касније оптужен, зато што Министарство иностраних послова, којим је он руководио, није "испољавало жељу за рјешавање тог питања", иако "су му давани одговарајући налози".

Даљи слијед догађаја дат је у посебном поглављу ове књиге. Лубурић је презентирао документа која је насловио "*Тајна њрејиска Хрушчов-Титио*". Прво писмо тајне преписке упутио је секретар ЦК КПСС Никита Хрушчов Централном комитету Савеза комуниста Југославије и Титу 22. јуна 1954. године, у коме се наводи да је ЦК КПСС дошао до закључка да "постоје извјесни услови за побољшање односа међу нашим земљама..." и успостављање контаката између партијских руководства. Опредјељење совјетског руководства да прво повуче потез у циљу зближавања било је условљено унутрашњом и међународном ситуацијом. Одговор Извршног комитета СКЈ услиједио је послје 53 дана, тј. 11. августа 1954, и то послје завршетка Бледске конференције и формирања Балканског савеза.

Југословенско руководство је инсистирало на постепености, прецизности, јасноћи у односима, водећи рачуна о међународној ситуацији и унутрашњем политичком и економском стању. Совјетски одговор је упућен 42 дана потом, 23. септембра, у коме се предлаже разговор о "важним питањима" спољне политике и идеолошком јединству: равноправности и немијешању, борби за мир, сарадњи са земљама које имају различите политичке системе итд. У писму се посебно апострофира од-

нос совјетске државе према дјелатности југословенске информбироовске емиграције, коју називају "Савез југословенских патриота" и истичу нецјелисходност "даљег настављања њихове дјелатности". На одговор југословенске стране опет се чекало дуго, до 16. новембра 1954. Тактизирање и једне и друге стране било је условљено, прије свега, међународном политичком ситуацијом. Тршћанска криза достигла је критичну тачку у октобру, што је утицало на однос Југославије према Западу и обликовању дугорочне "спољнополитичке линије"; Запад је прикључио Њемачку НАТО-у, а СССР је захтијевао да се одржи конфереција о европској безбједности. Расплет односа СССР-а и Запада могао је да буде на штету Југославије, која није жељела да се прикључи ни једној ни другој страни. У одговору југословенског руководства недвосмислено се истиче да је ријеч о крупним питањима економског и политичког карактера и међународним проблемима, а не "само о неким чисто партијским неслагањима". Зато оно предлаже да се спорна питања "разјасне и расчисте" у "директном личном контакту по државној линији на највишем нивоу". Прихватањем позива за разјашњавање спорова, Јосип Броз Тито инсистира да то не "буде на штету наше конструктивне и корисне сарадње са Западом, јер то не би било ни у интересу мира и стишавања међународне затегнутости".

Совјетска иницијатива за успостављање пријатељских односа доживљавана је у југословенском руководству као "најкрупнија пobjеда" по државној и идејној линији, пobjеда која је давала "пуну могућност да говоримо сасвим друкчије", како је Броз оцјењивао. У овој иницијативи Броз је видио могућност да се ослободи притиска америчке администрације која је, како су процјењивали у југословенској дипломатији, отишла "сувише далеко у препоручавању политике коју треба слиједити".

Брозов прагматизам, да у међународним односима не треба гајити "једностране односе" и сужавати политички маневарски простор, показивао је своју дјелотворност. Превазилажењем непријатељства са Совјетским Савезом и земљама "народне демократије" требало је да буде постигнут баланс у односима према западним земљама, како би се очувала самосталност и постигла међународна афирмација.

Југословенско државно руководство је прихватило разговоре о нормализацији односа са СССР-ом као социјалистичком земљом, водећи се принципом активне коегзистенције у међународним односима, али не и совјетски предлог о састанку највиших партијских представника ради отклањања неспоразума.

Данас има мишљења да је смјена Милована Ђиласа на Трећем пленуму ЦК СКЈ у јануару 1954. године, због тога што су његове "антимарксистичке, антилењинистичке ревизионистичке тежње..." имале за циљ ликвидацију СКЈ, била непосредни подстицај совјетској страни за рад на нормализацији односа са Југославијом. Такво је и мишљење приређивача ове збирке докумената Радоице Лубурића који је о овом питању објавио значајнију грађу.

Крајем 1954. престала је антијугословенска пропаганда социјалистичких држава, обустављено је излагање листова југословенске по-

литичке емиграције и престао рад емигрантских политичких организација у Совјетском Савезу и земљама Источне Европе.

Вијест о планираном сусрету југословенских и совјетских државних функционера објављена је 13. маја 1955. године и представљала је "једну од најзначајнијих у првим деценијама послје Другог свјетског рата". Мјесец дана прије њеног објављивања склопљен је Варшавски војни пакт (14. маја 1955) и потписан аустријски државни уговор.

Нормализација односа између Југославије и Совјетског Савеза извршена је сусретом влада на највишем нивоу у Београду 26. маја до 3. јуна 1955. У полемичкој и веома толерантној расправи доминирале су двије теме: међународна ситуација и југословенско-совјетски односи. Неслагања у приступу и, посебно, оцјенама о сукобу Југославије и земаља чланица Информбироа, са Совјетским Савезом на челу, била су бројна, али су међусобно уважавање и обострани интерес резултирали потписивањем "Београдске декларације" (2. јуна 1955), у којој су истакнути принципи на којима ће се убудуће заснивати односи између двију држава. Иако билатерални документ, Београдска декларација је имала шири значај јер су двије државе дефинисале основе за односе између социјалистичких држава уопште. Декларација је одбацила монолитизам као основни принцип јединства у међународном комунистичком покрету, замјењујући га начелом јединства у различитости.

Унапређењу југословенско-совјетских односа значајан подстрек дао је XX конгрес КПСС (фебруара 1956), који је, поред осталог, отворио процес дестаљинизације у Совјетском Савезу и другим социјалистичким земљама.

Титова посјета СССР-у (1-23. јуна 1956) била је још једна потврда нормализације односа. Смјена Молотова у мају 1956. са функције министра иностраних послова, уочи Титове посјете Москви, била је још један доказ ријешености совјетског руководства да се тјешње повеже с Југославијом, како би била укључена у совјетску политичку орбиту. У Декларацији која је том приликом потписана о односима и сарадњи између СКЈ и КПСС (Московска изјава) посебно је наглашена различитост путева у изградњи социјализма.

Политичко зближење и помирење остварено у сусретима у Београду и Москви није увијек ишло узлазном линијом - било је осцилација и разочарања, што је кулминирало у данима мађарске кризе у јесен 1956. године.

Објављена документа у овој књизи показују да је долазак совјетског руководства са Хрушчовом на челу у Београд на Западу оцјењиван као пораз Совјетског Савеза, што је у бити једностран приступ. Међутим, може се говорити о поразу стаљинизма, односно процесу који ће почети на XX конгресу КПСС. На Истоку су београдски разговори тумачени као пораз Запада, а успјех совјетске политике. Такве оцјене имале су превасходно пропагандни значај.

Присуство Југославије у високим сферама свјетске политике од 1948. године није посљедица само умјешности њене политике и дипломатије него и стицаја историјских околности. Велики раскол у комунистич-

ком поретку искористиле су САД и друге западне земље у својој конфронтацији са Источим блоком. Случај Југославије је показао да постоје могућности издвајања из Источног блока и негирања владајућег модела развоја у социјалистичкој заједници. Снажна политичка подршка и велика економска и војна помоћ Југославији биле су условљене интересима Запада, зато што је она (Југославија) постала полигон за дискредитовање Совјетског Савеза и његових трабаната у борби против "црвене опасности".

С друге стране, развој политичких прилика у СССР-у, од Стаљина до Хрушчова, као и политичка штета у комунистичком свијету која је проистекла из сукоба са Југославијом, довели су не само до нормализације односа са њом 1955. већ и до перманентног настојања лидера у Москви да је врате, у идеолошку породицу којој је, у основи, припадала, и са којом идеолошку врпцу никада није ни прекинула.

Чињеница је да је Југославија у сукобу са Коминформом успјела да сачува своју позицију суверене и самосталне државе и да се одупре совјетском хегемонизму. И после нормализације односа са Совјетским Савезом, југословенско руководство је остало досљедно својој политици да иде сопственим путем у изградњи социјализма. И у односу према Западу Југославија је, и поред добијања велике помоћи, успјела да сачува свој интегритет и самосталност. Она је, захваљујући свом специфичном положају и интересима земље, почела да игра активну међународну улогу у раздобљу кулминације "*хладног рата*", када је готово буквално био укинут спољнополитички суверенитет малих и средњих држава - чланица блокова. Међутим, велика историјска шанса створена сукобом 1948. није на прави начин искоришћена. Отклон од стаљинизма отварао је нове перспективе. Умјесто тога задржан је нешто измијењени "ауторитарни начин мишљења и дјеловања", што је једна од најтежих последица административно-командног система у друштвеној свијести.

Лубурићево прегнуће показује да, иако је архивска грађа најпозданије свједочанство о времену из кога потиче, није риједак случај да управо фундаментална документа задуго остану изван домаћа историјске науке и историчара. Такав случај био је и са документима о сукобу Стаљина и Тита, односно Југославије и СССР-а и земаља у његовој идеолошкој орбити, сукоб који је уздрмао не само комунистички свијет него и укупни свјетски поредак који се конституисао после Другог свјетског рата. Исто је и са документима после Стаљинове смрти, која се односе на помирење Југославије и Совјетског Савеза.

Након ширега прегледа историјских догађаја и сагледавања са више аспеката, након оптималне временске дистанце, научних резултата историјске науке и личног истраживачког искуства у бављењу овом темом, можемо рећи да је мр Радоица Лубурић на самом измаку 1999. године направио научни и издавачки подухват, објавивши дуго очекивану недостајућу тематску збирку докумената под насловом "*Помирење Југославије и СССР-а 1953-1955*".

Као тематска збирка докумената, ова књига представља својеврсни *мали архив* за велику историјску тему, која по својој дјелотворности

и посљедицама представља не само велики изазов него и још увијек не-ријешену енигму.

Са становишта композиције и форме књиге, Лубурић је, као одговоран, савјестан и искусан истраживач, збирку врло зналачки приредио и структурирао, повезавши је у чврсту цјелину, са прецизно одабраним насловом и утемељеним кратким предговором. У збирци су, како је већ наведено, објављена 392 "различита историјска извора" (издвојена из обиља сличне грађе) и прегледно структурирана у девет поглавља, која обухватају релевантне сегменте *Помирења* као цјелине.

У генези великог историјског догађаја чворишно мјесто припада документима која се односе на Стаљинову смрт и борбу у совјетском врху за превласт у Кремљу. У оквиру овога поглавља приређивач је издвојио рад Југословенске информбироовске емиграције и нагласио судбински ударац који јој је нанијела смрт великог вође.

У склопу тих преломних дешавања и у Совјетском Савезу и у комунистичком свијету, посебно мјесто дато је документима која се односе на ликвидацију Лаврентија Павловича Берије.

Лубурић је засебно груписао документа која свједоче о првим наговјештајима совјетско-југословенског помирења, а засебно на нормализацију дипломатских односа.

Приређивач је у посебну тематску цјелину издвојио свједочанства о смјењивању Милована Ђиласа, једне од најзначајнијих личности у југословенском државном и политичком врху.

Као одличан познавалац ових догађаја и обиља архивске грађе о њима, он је посебно груписао документа која се односе на судбину југословенских политичких емиграната у Совјетском Савезу, у фази помирења двије сукобљене земље и владајуће партије.

Централно мјесто у збирци припало је тајној преписци Хрушчов-Тито, а документарну поенту представља долазак "Руса" у Београд, крајем маја 1955. године.

"Скривене стране" совјетско-југословенских односа послије великог раскола и период помирења, историјским изворима које садржи Лубурићева вриједна, добро осмишљена и зналачки конципирана Збирка, учињене су видљивим. Тиме ће очигледна празнина у историографији тога доба у многоме бити попуњена, а историјска слика комплетнија и цјеловитија.

Помирење Југославије и СССР-а било је прворазредни догађај у свијету, па није ни мало чудно што је изазвало бројна реаговања на Западу. Лубурић је виспрено поступио, када је у овој збирци докумената посебну пажњу посветио управо тим реаговањима и рефлексцијама југословенско-руског помирења.

Завршно поглавље ове вриједне збирке, најмање по обиму, посвећено је документима која свједоче како је, далеко од очију јавности, примљено, доживљавано, коментарисано и анализирано већ остварено помирење на обје стране, у најужем југословенском и совјетском врху.

Ова Збирка снажно освјетљава манифестације комунистичког покрета и међународних односа послије Другог свјетског рата.

"Помирење Југославије и СССР-а 1953-1955", тематска збирка докумената, јесте вриједно приређивачко остварење које заслужује свестранији научни приступ, једну скоро анатомску анализу и аналитичко-синтетичко уопштавање. С друге стране, упркос могућим примједбама које Лубурићу као и сваком приређивачу могу бити упућене, састављач ове збирке заслужује признање и похвале за укупни свој рад и допринос у замисли, обликовању, одговорности, савјесности, стручности, научној мјери и укусу, чак и на љепоти саме књиге.

Научно прегнуће Радоице Лубурића говори колико трагање за новим изворима и обогаћивање сазнања новим чињеницама доприноси научном промишљању прошлости, како би се на основу релевантне грађе спознало оно што се заиста догодило, *како* и *зашто* се десило.

Посебно мјесто у овој вриједној књизи представља "Фоторетроспектива помирења" у коме су презентирани добро одабране фотографије, факсимили неколико докумената и карикатура. На њима се могу пратити догађаји (који су тема ове књиге) у хронолошком слиједу, што књигу чини читљивијом и упечатљивијом. Многи фотоси увјерљивије "говоре" од писане ријечи. Књига садржи регистре личних и географских појмова. Љепотом књиге бавио се Бојан Поповић, а штампарске услуге извршила је реномирана штампарија "Обод" из Цетиња.

На крају рецимо и то да је ова тематска збирка докумената по много чему оригинално конципирана. Згуснути текст *Предговора* публикован је на српском, руском и енглеском језику. И преглед докумената, дат у форми и садржају регеста, такође је урађен на три језика.

"Лубурићева збирка" показује да трагање за новим изворима и обогаћивање сазнања новим чињеницама доприноси цјеловитијем научном промишљању прошлости, како би се на темељу релевантне грађе склопила пуна историјска истина. Управо ова збирка докумената је велики допринос томе.